

Ю. М. МАЛЕЄВ

Охоронні розкопки м. Василева (до 1000-річчя пам'ятки)

Серед великих давньоруських міст, оборонні укріплення яких збереглися до нашого часу, важливе місце посідає древній Василев, який неодноразово згадується у літопису в зв'язку з важливими подіями політичного і культурного життя.

З метою охорони цієї видатної пам'ятки Київська обласна організація Українського товариства охорони пам'ятників історії та культури провела обстеження городища. Основним завданням дослідження було уточнення датування пам'ятки і окремих її ділянок, оцінка стану її збереженості та заходи, необхідні для охорони. Під час обстеження було уточнено місцезнаходження городища, зроблена зйомка плану та проведені охоронні розкопки.

Городище древнього Василева збереглось у центрі сучасного м. Василькова Київської обл. біля церкви Антонія та Феодосія на значних висотах, які панують над навколишньою місцевістю і були оточені в давнину заболоченою долиною р. Стугни та її притоки р. Васильківки.

Як і інші давньоруські міста, городище древнього Василева складалося з двох частин: дитинця і посаду, кожна з яких мала значні укріплення. Через городище проходив ряд торговельних шляхів, які йшли в напрямку Києва, Юр'єва, Білгорода та в Галицьке князівство. Основним принципом будівництва укріплень м. Василева було максимальне використання рельєфу місцевості і пристосування його до потреб оборони. Вали городища розташовувались над уривчастими схилами плато та по краях ярів, що значно підсилювало їх оборонне значення. А зі сторони плато вздовж валів посаду та частково дитинця були вириті глибокі рови. Охоронні роботи проводились на дитинці, посаді та зовнішній оборонній лінії.

Земляні укріплення дитинця мали складну внутрішню конструкцію. Тут вал зберігся на висоту близько 8 м. Щоб дослідити їх внутрішню конструкцію та уточнити час спорудження, зробили ряд поперечних розрізів біля в'їздів. У нижній частині валів заходила підсіпка з мішаного ґрунту товщиною від 1,4 до 3,4 м. З внутрішньої сторони валів збереглися сліди дерев'яних зрубів з дубових колод діаметром 25—30 см, скріплених «в обло» з вирубками та закріплених великими кованими цвяхами. Внутрішній простір зрубів заповнювався щільно утрамбованою материковою глиною, яка утворювала внутрішній схил валу.

З фронтальної сторони валів знаходилась кладка з сирцевої цегли. Вона споруджувалась чіткими горизонтальними рядами з добре витриманою перев'язку швів на розчині темно-коричневої глини із значною домішкою піску. Прямокутна плінфа була сформована з жовтої та червоної глини розміром 17—30×30—40×4—6 см. Поряд з цілою використовувалась і бита цегла. Кладка мала прямокутну форму, за винятком обваленого зовнішнього верхнього кута, з шириною основи 4,4—7,6 м, висота від 47 до 63 горизонтальних шарів кладки, що становило 3,7—4,3 м. Сирцева кладка і заповнений глиною дерев'яний каркас заснапались зверху потужним шаром ґрунту, товщина якого у верхній частині досягала 2,5 м. Сирцева кладка знаходилась у клітях з дубових колод, для більшої жорсткості яких були зроблені також косі лежні.

Ділянка на місці дитинця за своїми топографічними умовами, очевидно, займала провідне місце в міському будівництві, проте залишки валів тут не простежуються. Для укріплення цієї ділянки міста схил мису був вертикально зрізаний на висоту 9—10 м і обмурований сирцевою цеглою, що надавало йому значної крутизни і надійно запобігало осуванню. В даному випадку має місце принципово новий спосіб будівництва оборонних споруд, не відомий раніше у військовому зодчестві давньоруського часу, що в свою чергу не виключає наявності якої-небудь оборонної споруди, збудованої на вершині утвореної таким способом високої кріпосної стіни.

Наявність складної системи оборонних укріплень свідчить про важливу роль, яку відігравав Василев уже в ранній період своєї історії. Споруда на місці дитинця мала висоту і крутизну, яких не можна було досягти іншими традиційними методами укріплень. При її будівництві повністю враховувалась тактика штурму того часу — відсутність дерева виключала можливість підпалу, а значна товща землі — можливість підкопу. В'язкість необпаленої глини зробила б безрезультатним застосування стінобитних пристроїв.

Оборонні укріплення з використанням внутрішньої сирцевої кладки значно менших розмірів відомі на кількох давньоруських городищах, які датуються кінцем X — початком XI ст., що збігається з першою літописною згадкою про м. Василев (988 р.)

та розпочатим великим будівництвом міст на багатьох південноруських ріках, у тому числі і на Стугні.

Внутрішня конструкція валів василевського посаду принципово відрізняється від конструкції валів дитинця. В наш час вони збереглися на висоту близько 5 м. У їх центральній частині з круглих дубових колод споруджені зруби, які тягнуться суцільною лінією вздовж валу. Внутрішній простір зрубів заповнений щільно утрамбованою глиною. З неї ж наспіані вершина та схили валу. Такий принцип будівництва характерний для XI ст.

У місті існувала ще одна оборонна лінія складної конфігурації, яка оточувала його навколо та мала кілька в'їздів. До цієї ж лінії відносився і ряд оборонних споруд, розташованих на території міста.

В наш час вали висотою 2—4 м та рови третьої оборонної лінії збереглися лише у східній частині. Інші знищені пізнішою міською забудовою. Така система укріплень пристосована вже до використання артилерії. Система планування та писемні джерела дають можливість датувати побудову цих укріплень кінцем XVI ст. Ця унікальна пам'ятка — одна з небагатьох взірців земляного військового будівництва того часу, яка збереглася до наших днів. Вона є досить рідкісною, маловивченою і, безперечно, вимагає охорони.

Василев, якому скоро виповниться 1000 років, з його винятково добре збереженими укріпленнями, є видатною давньоруською пам'яткою. Згідно з законодавством Союзу РСР про охорону та використання пам'яток історії та культури намічено ряд заходів, направлених на раціональне використання та надійну охорону цієї пам'ятки. Передбачено виділити заповідну зону на території дитинця та зону регульованої забудови на посаді. Територія фортеці XVI ст. за своїми ландшафтними умовами є однією з найкрасивіших частин міста зі складним рельєфом. Оголошення цієї ділянки зоною охоронного ландшафту дозволяє проведення відповідних зелених насаджень, оскільки тут відсутній культурний шар і це не пошкодить збереженості валів. Чудовий рельєф у поєднанні з правильним підбором і розміщенням зелених насаджень може зробити цей район місцем масового відпочинку трудящих, яке необхідно промисловому місту.

Крім впорядкування території древнього міста та встановлення охоронних дошок на збережених ділянках до 1988 р. доцільно встановити виготовлений за індивідуальним проектом пам'ятник на честь 1000-річчя першої літописної згадки про м. Василев.

Е. А. ЛІНЬОВА

Давньоруське м. Белгород (до 1000-річчя пам'ятки)

Дослідження давньоруських міст і їх охорона є одним із найважливіших завдань вітчизняної археології. В цьому плані неабиякий інтерес являє давньоруське м. Белгород, яке розташоване в 23 км на південний захід від Києва, на правому гористому березі р. Ірпінь. Нині це с. Білогородка Києво-Святошинського р-ну Київської обл.

Місто має літописне зчислення, цікаву історичну долю. Вперше Белгород згадується в літопису під 980 р., коли на київський престол став князь Володимир Святославич. Він приділяв велику увагу цьому місту як форпосту захисту Києва від нападу кочовиків з півдня. Далі, в літопису під 991 р. говориться про те, що Володимир буде Белгород, тобто розширює його, зводить міцні вали. Під 997 р. в літопису розповідається про боротьбу белгородців з печенігами, про мудрість старійшин, які зуміли перехитрити ворога і відстояти місто. 1097 р., в період князівських міжусобиць, тут був осліплений князь Василько Теремольський. В XII ст. в Белгороді живе князь-соправитель Рюрик Ростиславович, який 1187 р. буде великий красивий храм 12 апостолів.

Отже, в X—XII ст. Белгород був значним містом часу Київської Русі. Літописи ставлять його на четверте місце після Києва, Чернігова, Переяслава. Белгород був не тільки могутнім містом-фортецею, а й метрополією, і, як вважає академік Б. О. Рибаків, міг бути одним із центрів раннього літописання.

Дослідження, які проводились в Белгороді В. В. Хвойко, Д. І. Бліфельдом, П. А. Раппопортом, В. Д. Дяденко, свідчать про те, що Белгород був значним економічним центром з високорозвинутим ремеслом. Свідомство тому — відкриття на посаді міста цілого ремісничого кварталу — майстерні ковалів, гончарів, гончарні горни для обпалу керамічного посуду і навіть керамічних жорен. Численність металевих, керамічних, кістяних та інших виробів, їх якість дають уяву про високий економічний і культурний рівень розвитку міста в період Київської Русі.

Під час розкопок в Белгороді були розкриті рештки кам'яних споруд — церкви 12 апостолів і так званого Малого храму. Тут, як, мабуть, ніде в Подніпров'ї, вивчена будова валів з їх дерев'яно-саманними конструкціями, що стала зразковою для розуміння фортифікаційних споруд на Русі. На посаді міста відкриті чудової збереженості гончарні горни, один з яких перевезений у Переяслав-Хмельницький музей, де став окрасою всієї експозиції відділу Київської Русі.